

В. Аксьонов

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЗЕРКАЛА З ЦЕНТРАЛЬНОЮ ПЕТЕЛЬКОЮ НА ЗВОРОТІ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

До наукового обігу введено металеві дзеркала з центральною петелькою на звороті (69 одиниць зберігання), які походять із катакомбних поховань аланського населення салтівської культури та були знайдені експедицією Харківського історичного музею на Верхньосалтівському, Старосалтівському та Рубіжненському некрополях у 1984—2021 рр.

Ключові слова: салтівська культура, дзеркала, катакомба, алани.

Однією з категорії предметів матеріальної культури салтівського населення басейну Сіверського Дінця є металеві (переважно бронзові) круглі дзеркала з центральною петелькою на звороті. Доволі часто поле навколо петельки прикрашено геометричним солярним орнаментом у вигляді концентричних кіл, зигзагу, радіальних променів тощо (Хазанов 1964, с. 95; Литвинский 1964, с. 103). Наймасовіші знахідки таких дзеркал походять із пам'яток салтівської культури, що належать представникам аланського етносу, які протягом 30—40-х рр. VIII ст. були переселені верхівкою Хозарського каганату з районів Північного Кавказу до Верхнього Подонеччя. Саме тому такі дзеркала добре представлені як в катакомбних похованнях аланського населення VIII—IX ст. Подоння (Плетнева 1989, рис. 51—53), та і в аланських катакомбах Північного Кавказу V—XII ст. (Шестопалова 2018, с. 157—159, рис. 77; Успенский, Албегова (Царикаева) 2021, с. 84—93, рис. 69—76).

Популярність у носіїв аланської культури дзеркал із центральною петелькою на звороті зумовила цікавість учених до цих предметів. Наслідком стало створення кількох класифікацій таких дзеркал, запропонованих різними дослідниками. Усі ці класифікації базовані на аналізі

орнаментальних елементів декору, поєднання яких дає велику різноманітність типів. Найдетальніша класифікація дзеркал аланської культури IV—IX ст. Північного Кавказу і Середнього Дону, базована на аналізі понад 900 екземплярів, запропонована В. Б. Ковалевською зі співавторами у ряді статей (Ковалевская и др. 2006; Албегова, Ковалевская 2015). Дослідниця виділяє групи (таксони) дзеркал, спираючись на кількість концентричних орнаментальних зон і поєднання базових елементів орнаменту. За цими ознаками В. Б. Ковалевська розділила дзеркала на 34 таксони вищого порядку, які розподілені на 123 таксони нижчого порядку. Значна за обсягом джерельна база дала дослідниці змогу встановити певні закономірності поширення деяких таксонів у часі та за ареалами.

Класифікація дзеркал із пам'яток лісостепового варіанту салтівської культури була запропонована двома дослідницями. Так, С. О. Плетнева за розміром розподілила дзеркала, виявлені в катакомбах Дмитрієвського могильника (53 екз.), на два види (I вид — діаметр дзеркал не перевищує 6—7 см, II вид — діаметр дзеркал становить 7,5—10,5 см; Плетнева 1989, с. 100, 104). За орнаментом дослідниця розділила знайдені дзеркала на сім типів (Плетнева 1989, с. 100—104). Дзеркала з Верхньосалтівського могильника (23 екз.), виявлені у 85 катакомбах експедиціями на чолі з С. О. Семеновим-Зусером (1946—1948 рр.) та Д. Т. Березовцем (1959—1961, 1965, 1967 рр.), проаналізувала О. В. Іченська (1982). Вона розділила дзеркала з Верхнього Салтова на дві групи: дзеркала з геометричним і дзеркала з рослинним орнаментом (Иченская 1982, с. 156). За елементами орнаменту та їх поєднанням О. В. Іченська (1982, с. 156—160) виокремила

вже типи (9 та 2, відповідно). Аналіз матеріалів салтівських поховальних комплексів, до якого входили дзеркала, дав підстави визначити характерні місця їх розташування у катакомбі відносно кістяка володарки й установити факт зберігання дзеркал у спеціальних футлярах зі шкіри, дерева та берести, прикрашених намистом та бронзовими бубонцями. У салтівських катакомбах басейну Сіверського Дінця дзеркала лежали переважно лицьовою стороною донизу. Лише незначна частина дзеркал потрапила до поховальної камери у навмисне зруйнованому стані або була представлена лише фрагментом (Плетнева 1989, с. 104; Иченская 1982, с. 154). Схожа картина зафіксована і в аланських катакомбних похованнях IV—XII ст. Північного Кавказу (Успенский, Албегова (Царикаева) 2021, с. 86; Савенко 1985, с. 104).

Аналіз значного масиву дзеркал із центральною петелькою IV—XII ст. півдня Східної Європи допоміг визначити таксони, характерні тільки для алан VIII—X ст. Північного Кавказу, і тільки для аланського населення Середнього Дону (Албегова, Ковалевская 2015, с. 88). Визначено, що період VIII—X ст. характеризується великою кількістю та різноманітністю дзеркал. Однак дзеркала цього періоду датовано переважно в межах існування салтівської культури — другою половиною VIII — першою половиною X ст. Це обумовлено відсутністю внутрішньої хронології салтівських старожитностей. Нині найкраще розробленим є лише нижній хронологічний горизонт (740—780/790 рр.) салтівської культури (Комар 1999; 2001; Гавритухин 2005). Існують певні напрацювання у періодизації салтівських старожитностей, що базуються на одній категорії речей — елементах поясної гарнітури (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39). Ці напрацювання було враховано для визначення часу виникнення поховальних комплексів, у яких протягом 1984—2021 рр. експедиція Харківського історичного музею виявила на катакомбних могильниках Верхньосалтівського археологічного комплексу дзеркала з петелькою на звороті.

За цей час (1984—2021) у межах головної ділянки могильника (ВСМ I), на західних і північних схилах Капіносового яру (відгалуження Симоненкової яруги), експедиція на чолі з В. Г. Бородуліним дослідила 76 катакомб, чотири поховання коня в окремих ямах, дев'ять поховань у звичайних могильних ямах та вісім — у ямах з підбоем. На ділянці могильника, розташованій на західних схилах правого берега р. Сіверський Донець, за 500 м на північ від Верхньосалтівського городища, де знаходиться третій Верхньосалтівський могильник (ВСМ III), експедиція музею розкопала 24 катакомби, п'ять поховань у звичайних ґрунтових ямах, один дромос без поховальної камери та чотири кінських поховання в окремих ямах (Аксёнов, Лаптев 2014, табл. 1). На четвертій ділянці некрополя (ВСМ IV), яка займає східні схили Нетечинської яруги, експедиція музею на чолі з

В. Г. Бородуліним та автором цієї статті дослідила 132 катакомби, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, п'ять — у ямах з підбоем, сім дромосів без поховальних камер та одне кінське поховання у окремій ямі. В цих поховальних комплексах знайдено 63 дзеркала різного стану збереження (26 дзеркал із 22 катакомб ВСМ I, 14 дзеркал із 12 катакомб ВСМ III і 23 дзеркала з 21 катакомби ВСМ IV; таблиця). У фондах музею зберігається ще одне дзеркало з катакомби 4 Рубіжненського могильника (Аксёнов 2001, рис. 6: 19) та п'ять дзеркал із катакомб 2, 5, 14, 18, 21 Старосалтівського некрополя (Аксёнов 1999а, рис. 3: 9, 17; 5: 7; 6: 43; 7: 10). Загалом кількість дзеркал із катакомбних поховань у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова становить 69 одиниць зберігання (див. таблицю).

Майже усі дзеркала в досліджених поховальних комплексах знайдені цілими. Лише у двох випадках (кат. 70 ВСМ I, 110 ВСМ IV) до поховання поклали навмисно зруйновані дзеркала. Зумисна руйнація дзеркала, покладеного у могилу, у багатьох народів пов'язана з вірою, що у дзеркалі нібито була втілена душа померлого, а розламування дзеркала символічно відбивало смерть людини (Литвинский 1964, с. 100). З цієї точки зору цікаво, що поховальна камера катакомби 110 не містила жодних людських решток, а дзеркало разом з намистом було кинутим у ході повторного проникнення до камери. У катакомбі 6 ВСМ III виявлена половина дзеркала, а у катакомбі 19 ВСМ III знайдені три фрагменти від одного дзеркала зі слідами перебування у вогні (Аксёнов 2012а, ил. 4: 12). У всіх випадках дзеркала супроводжували дорослих жінок репродуктивного віку, поряд з якими доволі часто лежали кістяки дітей або підлітків (див. таблицю). Зафіксовані катакомби, у поховальних камерах яких були присутні два дзеркала (див. таблицю), але в шести випадках (кат. 12, 46, 68, 74 ВСМ I; 25 ВСМ III; 30 ВСМ IV) у камерах знаходилися рештки двох жінок, кожній з яких і належало по дзеркалу. Лише у камері катакомби 8 ВСМ IV два дзеркала знайдено серед розкиданих кісток, що належали дорослому чоловіку, жінці та дитині. У катакомбі 6 ВСМ III, що містила рештки дорослого чоловіка та жінки зі слідами навмисної руйнації, дзеркало та половина ще одного дзеркала покладено в шкіряних футлярах біля ніг небіжчиці. Половинка дзеркала в похованні у цьому випадку, імовірно, пов'язана з існуванням уявлень, відповідно до яких половинки дзеркала допоможуть полегшити «впізнання» та «возз'єднання» у потойбічному світі з родичами (Литвинский 1964, с. 99). У тих випадках, коли у поховальній камері кістяки людей зберігали свій анатомічний порядок, дзеркала лежали лицьовою стороною до низу переважно неподалік від голови власниці разом з намистом, бронзовими дротяними пронизками, бронзовими бубонцями (Аксёнов 1999а, рис. 3: 26, 27; 6: 33, 43; 7: 1, 10; 1999b, рис. 1; 2016а, рис. 2: 1, 10, 11; 3: 1, 10; 8: 1, 10; 2016b, рис. 4: 1; 6). Інколи

Дзеркала з поховальних комплексів Верхньосалтівського (ВСМ), Старосалтівського (ССМ)
та Рубіжанського (РМ) некрополів
Mirrors from burial complexes of Verkhnosaltivskiy, Starosaltiv and Rubizhan necropolises

Катакомба, пам'ятка	Камера, тип	Люди, стать	Дзеркало		Датування комплексу, ст.
			Таксон	Діаметр, см	
1, ВСМ I	I	ч, ж, д	1	6,0	1 пол. IX
20, ВСМ I	II	ч, ж, п	1	6,4	Сер. IX
43, ВСМ I	II	2 ж	1	6,5	1 пол. IX
46, ВСМ I	I	ч, 2 ж	1; 4з	6,2; 6,3	1 пол. IX
69, ВСМ I	I	2 дор., п	1	6,1	2—3 чв. IX
21, ССМ	II	ч, ж	1	6,3	2 пол. VIII
4, РМ	II	ж	4а	5,8	2 пол. VIII
25, ВСМ III	II	ч, 2 ж, д	4а; 20д	6,5; 6,5	1 пол. IX
1, ВСМ III	I	ч, ж, д	4г	6,5	Кін. VIII — поч. IX
20, ВСМ III	II	ч, ж	4г	6,4	Кін. VIII — 1 пол. IX
8, ВСМ IV	I	ч, ж, д	4г; 17в	6,4	2 чв. IX
2, ССМ	I	ч, ж	4з	6,1	2 пол. VIII
18, ССМ	II	ж	4з	6,1	2 пол. VIII
12, ВСМ I	I	3 ж, д	4з; 14	6,0; 5,6	Сер. — 2 пол. IX
22, ВСМ I	II	ч, ж	4з	6,0	1 пол. IX
15, ВСМ III	II	ж	4з	6,3	2 пол. VIII
19, ВСМ III	I	ж, д	4з	6,2	2 пол. VIII
2, ВСМ III	I	2 ж, п	4	5,8	Кін. VIII — поч. IX
70, ВСМ IV	I	ч, ж, д	4	5,3	2—3 чв. IX
71, ВСМ IV	I	ч, ж, п	4	5,8	2—3 чв. IX
5, ССМ	II	ж	9б	5,8	2 пол. VIII
68, ВСМ I	I	2 ж, 2 д	9б; репліка імпорту	7,7; 9,5	1 пол. IX
11, ВСМ III	II	ч, ж	10а	8,3	1 пол. IX
12, ВСМ III	II	ж	10а	7,8	1 пол. IX
11, ВСМ I	I	ж, д	13	6,2	2—3 чв. IX
6, ВСМ III	II	ч, ж	13; репліка імпорту	6,2; 8,7	Кін. VIII — 1 пол. IX
16, ВСМ IV	I	2 ч, ж	14	5,6	Сер. — 2 пол. IX
13, ВСМ I	II	2 ч, 3 ж	17в	5,3	Поч. — 3 чв. IX
15, ВСМ I	I	ч, ж, д	17в	5,5	Поч. — 3 чв. IX
17, ВСМ III	I	ж	17в	5,3	Поч. — 3 чв. IX
6, ВСМ IV	I	ч, ж	17в	5,7	Поч. — 3 чв. IX
7, ВСМ IV	I	ж, п	17в	6,0	Поч. — 3 чв. IX
17, ВСМ IV	I	дор., ж	17в	5,8	Поч. — 3 чв. IX
67, ВСМ IV	I	ч, ж, д	17в	5,8	Поч. — 3 чв. IX
78, ВСМ IV	I	ч, ж, 3 д	17в	6,0	Поч. — 3 чв. IX
110, ВСМ IV	I	—	17в	6,8	Поч. — 3 чв. IX
132, ВСМ IV	I	ч, ж	17в	5,9	Поч. — 3 чв. IX
133, ВСМ IV	I	ч, ж	17в	5,8	Поч. — 3 чв. IX
131, ВСМ IV	I	ч, ж, п, д	17	5,7	1 пол. IX
1, ВСМ IV	I	ч, 2 дор., д	17	6,4	1 пол. IX
74, ВСМ I	I	ч, 2 ж	20д; лотос	6,0	2—3 чв. IX
30, ВСМ IV	I	ч, 2 ж, 2 д	20д; лотос	6,1; 6,4	1 пол. IX
96, ВСМ IV	I	ч, 2 ж, д	20	5,2	2 чв. IX
14, ССМ	II	2 ж	22в	7,4	2 пол. VIII
38, ВСМ I	II	ч, ж, д	22в	6,1	Кін. VIII — поч. IX
66, ВСМ I	I	2 дор., д	22в	5,9	Сер. IX
48, ВСМ I	I	2 дор., 2 д	23б	5,5	1 пол. IX
107, ВСМ IV	I	ч, ж, 4 д	23б	5,5	1 пол. IX
118, ВСМ IV	I	ч, ж, д	23б	5,7	1 пол. IX
130, ВСМ IV	I	ч, ж, д	23б	5,0	Поч. IX
16, ВСМ III	II	ж	27	6,5	Поч. IX
119, ВСМ IV	I	ж, д	27	6,4	2—3 чв. IX
10, ВСМ III	I	ч, ж	31в	6,0	Сер. IX
21, ВСМ I	I	4 дор.	Різновид 20	6,4	2—3 чв. IX
64, ВСМ I	II	дор., 2 д	Різновид 17	6,8	2 пол. IX
5, ВСМ I	I	2 ч, 2 ж, д	Лотос	6,1	2—3 чв. IX
75, ВСМ I	II	2 дор.	Те саме	6,1	2—3 чв. IX
104, ВСМ IV	I	2 ч, ж, д	Те саме	6,4	1 пол. IX
60, ВСМ I	II	2 дор., д	Репліка імпорту	5,9	Поч. — 3 чв. IX
67, ВСМ I	I	3 дор.	Те саме	5,5	Поч. — 3 чв. IX
70, ВСМ I	I	ж	Те саме	6,4	Поч. — 3 чв. IX

Умовні позначення: тип I — катакомба T-подібного типу; тип II — катакомба з повздовжнім розташуванням поховальної камери по відношенню до дромосу, ч — чоловік, ж — жінка, д — дитина, п — підліток, дор. — дорослий.
Notations: type I is a T-shaped catacomb; type II is a catacomb with a longitudinal arrangement of the burial chamber in relation to the dromos, ч — man, ж — woman, д — child, п — teenager, дор. — adult.

дзеркала лежали біля правої руки небіжчиці або паска, перебуваючи, імовірно, у торбинці зі шкіри чи тканини (Аксёнов 1999а, рис. 15: 1, 7; 2016а, рис. 1: 1, 21; 7: 1, 15).

Дзеркала, що складають колекцію Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, за елементами декору відповідно до наявної класифікації (Ковалевская и др. 2006; Албегова, Ковалевская 2015) можна розділити на такі таксони.

Таксон 1 — шість дзеркал (катакомби 1, 20, 43, 46, 69 ВСМ I; 21 ССМ). До цього таксону належать дзеркала без орнаменту на зворотній стороні навколо петельки (рис. 1: 1). Цей таксон дзеркал широко розповсюджений у часі (Ковалевская и др. 2006). Дзеркало з катакомби 21 ССМ за знайденими разом із ним елементами поясної гарнітури (рис. 1: 2—8) датовано хронологічним горизонтом Столбиче-Старокорсунська (740—780/790 рр.). З цього ж поховання походить зооантропоморфна фібула (рис. 1: 9), характерна для завершального етапу пенківської культури горизонту Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 38, рис. 32: 3; 33: 3; 35: 3—5, 736: 5, 741: 5). Інші дзеркала, за знайденими разом з ними деталями наборних поясів, походять із катакомб, датованих першою половиною IX ст. (кат. 1, 43, 46, рис. 1: 10, 12, 13—17), серединою IX ст. (кат. 20, рис. 1: 11) та другою — третьою чвертю IX ст. (кат. 69, рис. 1: 18, 19). Це зіставно зі спостереженнями інших дослідників, відповідно до яких дзеркала цього таксону не є хронологічними маркерами, бо вони характерні для усіх етапів аланської культури (Успенский, Албегова (Царикаева) 2001, с. 87).

Таксон 4 — 15 дзеркал. Орнамент цих дзеркал складається з 2—3 концентричних зон, які йдуть від краю до центру та відокремлені одна від одної колом. Головним елементом декору в дзеркалах виступають радіальні лінії. Знайдені дзеркала представляють кілька таксонів нижчого порядку.

Таксон 4а — два дзеркала (катакомби 4 Рубіженського могильника; 25 ВСМ III). Ці дзеркала мають дві концентричні зони. Перша зона прикрашена радіальними лініями, які відокремлені від внутрішнього простору концентричним колом. Друга зона, що розташована навколо центральної петельки, не орнаментована (рис. 1: 20, 21). Катакомба 4 Рубіженського некрополя за інвентарем датується другою половиною VIII ст. (Аксёнов 2001, с. 71). Нетиповим для «класичних» салтівських старожитностей є присутній у цьому поховальному комплексі масивний бронзовий браслет з потовщеними кінцями та потовщенням у центрі (рис. 1: 28). Подібні браслети характерні для комплексів VII—VIII ст. Північного Кавказу (Атаев 1963, с. 52, 60). Бронзові та срібні схожі браслети знайдені у похованнях другої половини VIII ст. Нетайлівського ямного могильника (Аксёнов 2012b, рис. 2: 10, 11; 3: 4, 5, 19, 20; Аксёнов, Лаптев 2014, рис. 5: 4, 6, 7), який розташований на лівому березі Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець) навпроти Верхньосал-

тівського городища. Елементи поясної гарнітури (рис. 1: 23—27) з катакомби 25 ВСМ III вказують на час виникнення цього поховального комплексу — першу половину IX ст.

Таксон 4е — три дзеркала (катакомби 1, 20 ВСМ III; 8 ВСМ IV). Орнамент цих дзеркал складається з трьох зон. Перші дві прикрашені радіальними лініями та концентричним колом, третя зона не орнаментована (рис. 1: 32, 33). За елементами поясної гарнітури, знайденими у цих поховальних комплексах, катакомба 1 ВСМ III (рис. 1: 34—39) датована кінцем VIII — початком IX ст., а час виникнення катакомби 8 ВСМ IV (рис. 1: 42—45) — друга чверть IX ст. Катакомбу 20 ВСМ III за металевими елементами від ремінців взуття (рис. 1: 40, 41) датувати вужче ніж кінець VIII — перша половина IX ст. важко.

Таксон 4з — сім дзеркал (катакомби 2, 18 ССМ; 12, 22, 46 ВСМ I; 15, 19 ВСМ III). Для дзеркал цього таксону характерний орнамент із радіальних ліній, інколи подвоєних, що сходяться біля центральної петельки та розбиті двома концентричними колами на три орнаментальні зони (рис. 2: 1—3). Поховальні комплекси 18 ССМ та 19 ВСМ III з дзеркалами цього таксону датовано другою половиною VIII ст. завдяки присутності в них фібул (рис. 2: 4, 5), які в салтівських старожитностях представлені поодинокими екземплярами. Т-подібні шарнірні фібули наявні виключно в похованнях другої половини VIII — початку IX ст. Нетайлівського могильника (Аксёнов 2012b, с. 172—174, рис. 1). Такі фібули є характерною ознакою старожитностей салтівського горизонту Столбиче-Старокорсунська (740—780/790 рр.; Комар 1999, с. 200; 2000, с. 52—53, рис. 4: 20). У пам'ятках Північного Кавказу подібні фібули серії Чінухой та серії Дай — Агач-кала є у комплексах VIII ст. (Гаритухин 2010, с. 415—417, рис. 4—6). У катакомбі 15 ВСМ III дзеркало супроводжено нетиповими для «класичних» салтівських старожитностей речами: штампованою поясною бляшкою хрестоподібної форми (рис. 2: 6) і бронзовою солярно-місячною підвіскою-амулетом (рис. 2: 7). Такі амулети (тип 7 за класифікацією В. Б. Ковалевської) добре представлені в похованнях могильника Мокра Балка (Ковалевская 1995, с. 136, рис. 1: 15), де їх знайдено в катакомбах другої чверті VII — першої половини VIII ст. (Афанасьев, Рунич 2001, рис. 49: 7; 53: 4; 64: 7; 128: 1). У матеріалах Північного Кавказу подібні амулети представлені в групах 4—6 аланських старожитностей (Ковалевская 1995, рис. 9, 10), які В. Б. Ковалевська датує VIII—IX ст. (1995, с. 171).

За інвентарем катакомбу 2 ССМ важко датувати вужче, ніж кінцем VIII — першою половиною IX ст. (Аксёнов 1999а, с. 141). Катакомби ВСМ I 22, 46 за елементами поясної гарнітури та металевими прикрасами ремінців взуття (рис. 2: 11) датовано першою половиною IX ст., а катакомбу 12 ВСМ I — другою половиною IX ст.

До таксону 4, вірогідно, слід віднести ще кілька дзеркал, орнамент яких не враховано у засто-

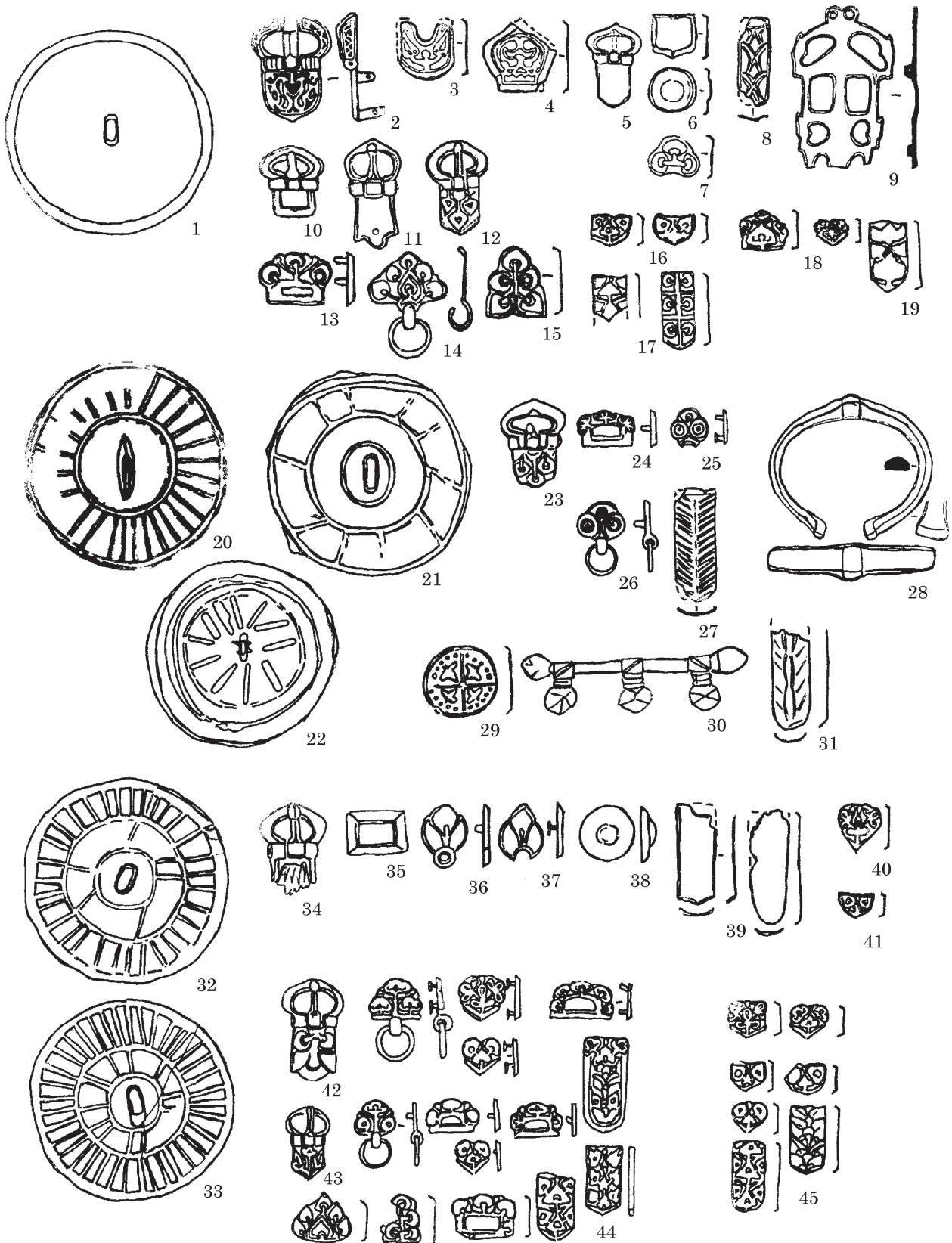

Рис. 1. Дзеркала таксонів 1, 4 і супровідні елементи вбрання: 1—9 — кат. 21 ССМ; 10 — кат. 1 ВСМ I; 11 — кат. 20 ВСМ I; 12 — кат. 43 ВСМ I; 13—17 — кат. 46 ВСМ I; 18, 19 — кат. 69 ВСМ I; 20, 28 — кат. 4 РМ; 21, 23—27 — кат. 25 ВСМ III; 22, 29—31 — кат. 2 ВСМ III; 32—39 — кат. 1 ВСМ III; 40, 41 — кат. 20 ВСМ III; 42—45 — кат. 8 ВСМ IV

Fig. 1. Mirrors of taxa 1, 4 and costume elements that accompanied them. 1—9 — catacomb 21 Staryi Saltiv; 10 — catacomb 1 VS I; 11 — catacomb 20 VS I; 12 — catacomb 43 VS I; 13—17 — catacomb 46 VS I; 18, 19 — catacomb 69 VS I; 20, 28 — catacomb 4 PM; 21, 23—27 — catacomb 25 VS III; 22, 29—31 — catacomb 2 VS III; 32—39 — catacomb 1 VS III; 40, 41 — catacomb 20 VS III; 42—45 — catacomb 8 VS IV

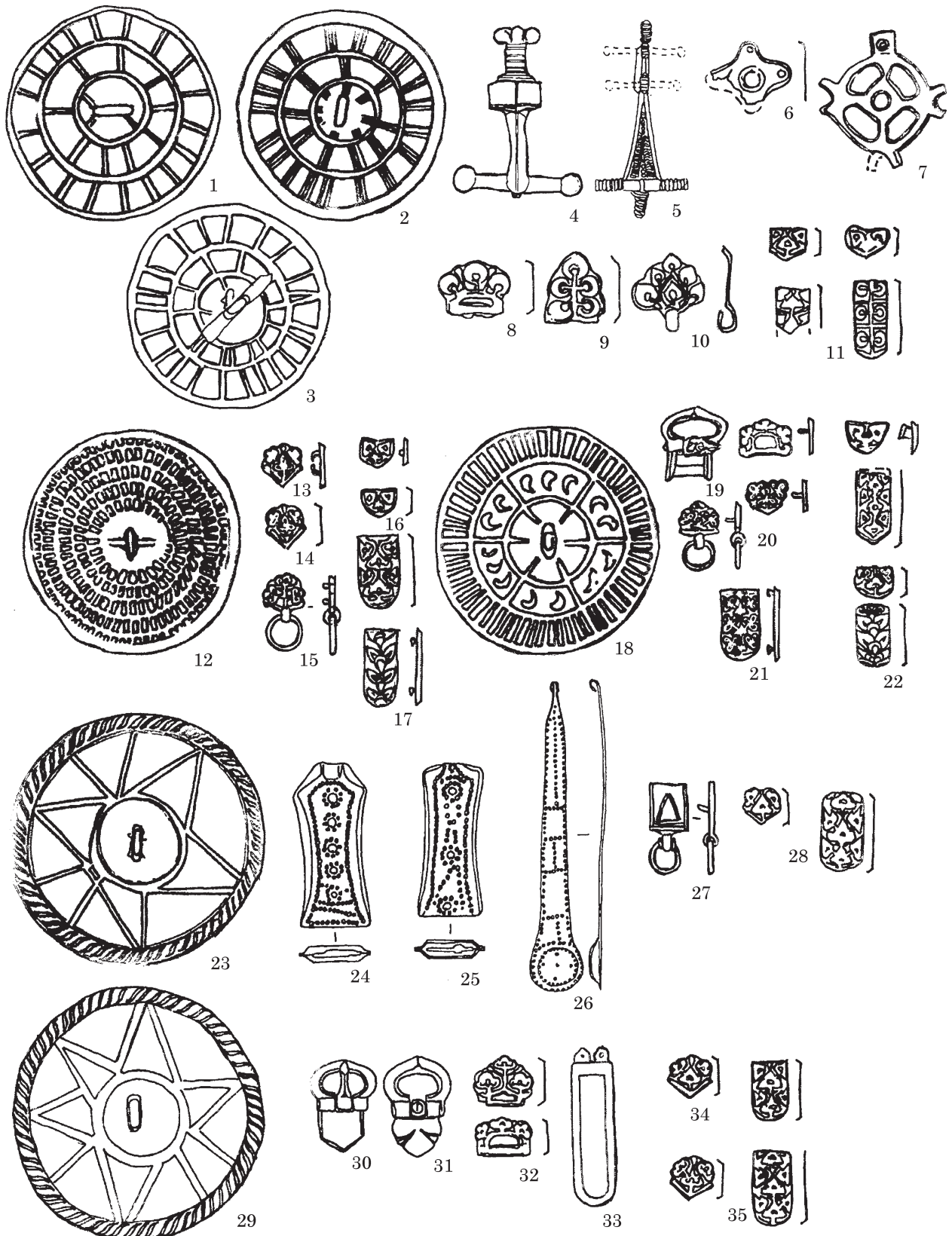

Рис. 2. Дзеркала таксонів 4, 9, 10 і супровідні елементи вбрання: 1 — кат. 2 ССМ; 2, 5 — кат. 18 ССМ; 3, 6, 7 — кат. 15 ВСМ III; 4 — кат. 19 ВСМ III; 8—11 — кат. 46 ВСМ I; 12—17 — кат. 70 ВСМ IV; 18—22 — кат. 71 ВСМ IV; 23, 27, 28 — кат. 68 ВСМ I; 24—26 — кат. 5 ССМ; 29, 34 — кат. 12 ВСМ III; 30—33, 35 — кат. 11 ВСМ III

Fig. 2. Mirrors of taxa 4, 9, 10 and costume elements that accompanied them. 1 — catacomb 2 Staryyi Saltiv; 2, 5 — catacomb 18 Staryyi Saltiv; 3, 6, 7 — catacomb 15 VS III; 4 — catacomb 19 VS III; 8—11 — catacomb 46 VS I; 12—17 — catacomb 70 VS IV; 18—22 — catacomb 71 VS IV; 23, 27, 28 — catacomb 68 VS I; 24—26 — catacomb 5 Staryyi Saltiv; 29, 34 — catacomb 12 VS III; 30—33, 35 — catacomb 11 VS III

сованій тут класифікації. Наприклад, дзеркало стандартного розміру (діаметр 5,9 см) із катакомби 2 ВСМ III, зворотна сторона якого доволі недбало прикрашена орнаментом у вигляді радіальних ліній, які відходять від центральної петельки (рис. 1: 22). Вірогідно, це дзеркало було виготовлено місцевим майстром. За знайденими разом із дзеркалом бронзовим роз'єднувачем на пояс і бронзовими бляшками-нашивками на головну стрічку, які були прикрашені рослинним орнаментом (рис. 1: 29, 30), катакомба 2 ВСМ III датована кінцем VIII — початком IX ст. Ще на двох дзеркалах присутні раніше невідомі орнаментальні мотиви. Так, орнамент дзеркала з катакомби 70 ВСМ IV складається з п'яти концентричних зон, кожна з яких доволі щільно заповнена радіальними лініями. Тобто уся поверхня нагадує сітку з дрібним вічком (рис. 2: 12). Дзеркало з катакомби 71 ВСМ IV декоровано трьома зонами, розділеними концентричними колами (рис. 2: 18). Перша прикрашена радіальними лініями. Друга та третя зони розбиті шістьма радіальними лініями, які сходяться біля центральної петельки. Друга орнаментальна зона між радіальними лініями прикрашена орнаментованими завитками. Орнамент цієї зони є характерним для дзеркал таксону 22 (Успенский, Албегова (Царикаева) 2021, с. 90). За знайденими в цих катакомбах елементами наборних поясів і бляшками, наконечниками від ремінців взуття (рис. 2: 13—17, 19—22) ці поховальні комплекси датуються другою — третьою чвертями IX ст. (Комар 1999, табл. 4; 2018, табл. 39).

Таксон 9б — два дзеркала (катакомби 5 ССМ; 68 ВСМ I). Дзеркала декоровані навколо петельки ламаною лінією, яка утворює зірку з чотирма променями. Орнамент доповнюють кілька радіальних ліній, спрямованих від кола, яке оточує центральну петельку, до краю дзеркала (рис. 2: 23). Дзеркала цього таксону з'являються не пізніше рубежу VII—VIII ст., а у комплексах X—XII ст. їх вже немає (Албегова, Ковалевская 2015, с. 74). Таких дзеркал на території поширення аланської культури знайдено небагато, переважно на пам'ятках Центрального Кавказу (Успенский, Албегова (Царикаева) 2021, с. 87). На салтівських могильниках Подоння дзеркала цього таксону представлені поодинокими екземплярами (кат. 87 Дмитрієвського могильника; Плетнева 1989, рис. 53). Катакомба 5 ССМ із дзеркалом цього типу датована другою половиною VIII ст. (Аксёнов 1999а, с. 141) завдяки знайденим у похованні штампованим наконечникам пояса (рис. 2: 24, 25), орнамент яких має аналогії у старожитностях Пастирського городища та комплексах першої половини VIII ст. із могильника Мокра Балка (Афанасьев, Руніч 2001, рис. 154: 1; Приходнюк 2005, рис. 48: 1, 2; 71: 3, 4). За знайденими в катакомбі 68 ВСМ I елементами поясної гарнітури та металевими елементами, що прикрашали ремінці взуття (рис. 2: 27, 28), цей поховальний комплекс слід

віднести до першої половини IX ст. (Комар 1999, табл. 4; 2018, табл. 39).

Таксон 10а — два дзеркала (катакомби 11, 12 ВСМ III). Ці дзеркала декоровані зіркою з п'ятьма променями та кількома радіальними лініями між ними (рис. 2: 29). За знайденими в цих поховальних комплексах елементами поясної гарнітури та металевими прикрасами ремінців взуття (рис. 2: 30—35) катакомби Верхнього Салтова з дзеркалами цього типу датовано першою половиною IX ст. (Комар 2018, табл. 39). В аланських старожитностях Північного Кавказу дзеркала цього таксону є у комплексах першої половини VIII ст. (кат. 5а некрополь Мокра Балка; Афанасьев, Руніч 2001, рис. 146: 20) і в старожитностях X — першої половини XI ст. (кат. 114Р Змейського некрополя; Савенко 2017, рис. 20: 104).

Таксон 13 — два дзеркала (катакомби 11 ВСМ I; 6 ВСМ III). Дзеркала прикрашені зображенням багатопроменевої зірки та концентричним колом у зовнішній зоні, внутрішня зона не орнаментована (рис. 3: 1, 2). Катакомба 6 ВСМ III була створена у першій половині IX ст., а катакомба 11 ВСМ I — у другій — третій чверті IX ст. На це вказують знайдені в них металеві елементи наборних поясів і металеві прикраси ремінців взуття (рис. 3: 4—7), характерні для салтівських старожитностей II та III хронологічних горизонтів (Комар 1999, табл. 4). За спостереженнями дослідників, дзеркала цього таксону датовані доволі широко (IV—X ст.; Албегова, Ковалевская 2015, с. 81).

Таксон 14б — два дзеркала (катакомби 12 ВСМ I; 16 ВСМ IV). Орнамент складається з багатопроменевої зірки та концентричного кола у зовнішній зоні, радіальних ліній і концентричного кола у середній і не орнаментованій внутрішній зоні (рис. 3: 3). Дзеркала цього виду походять із поховальних комплексів, які за елементами поясної гарнітури (рис. 3: 8—10) датовані серединою — другою половиною IX ст. (III хронологічний горизонт салтівських старожитностей; Комар 1999, табл. 4). Подібні дзеркала в аланських старожитностях Центрального та Північно-Західного Кавказу трапляються від V ст., а найпізніші екземпляри представлені у комплексах X—XII ст. (Албегова, Ковалевская 2015, с. 82).

Таксон 17в — 12 дзеркал (катакомби 13, 15 ВСМ I; 17 ВСМ III; 6, 7, 8, 17, 67, 78, 110, 132, 133 ВСМ IV). Дзеркала мають три орнаментальні зони. Зовнішня та середня зони прикрашені ламаними лініями, які роз'єдані концентричним колом. Внутрішня зона не орнаментована (рис. 4: 1). За знайденим поховальним інвентарем (елементами поясної гарнітури, металевими прикрасами ремінців взуття, фібулами, підвісками-амулетами, рис. 4: 5—34, 43—45, 47) усі дзеркала цього таксону походять із поховальних комплексів, датованих початком — третьою чвертю IX ст. (II та III хронологічні горизонти; Комар 1999, табл. 4). Дзеркала цього таксону в

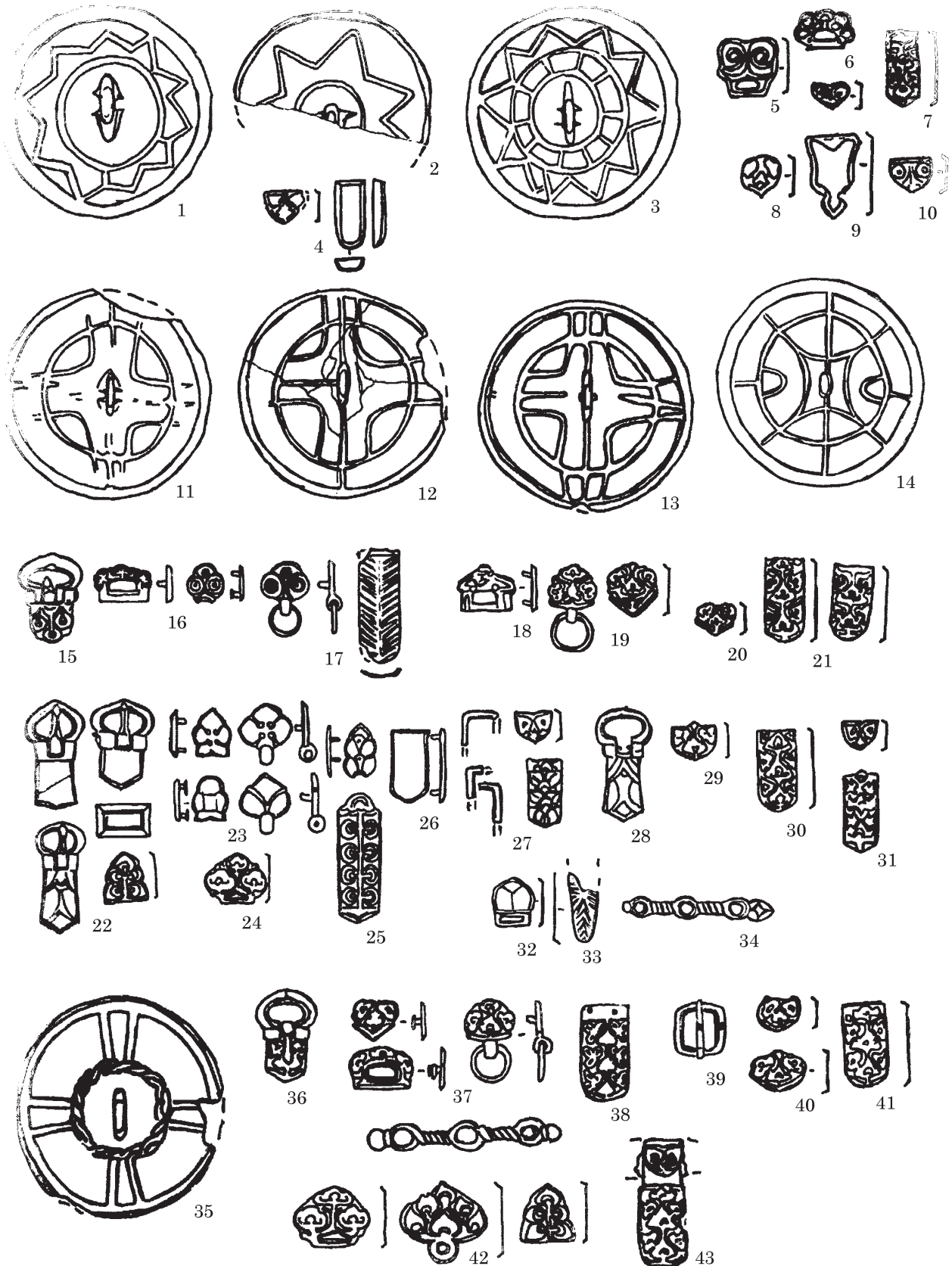

Рис. 3. Дзеркала таксонів 13, 14 і супровідні елементи вбрання: 1, 5–7 — кат. 11 ВСМ I; 2, 4 — кат. 6 ВСМ III; 3, 8–10 — кат. 12 ВСМ I; 11, 18–21 — кат. 74 ВСМ I; 12, 15–17 — кат. 25 ВСМ III; 14, 32–34 — кат. 21 ВСМ I; 13, 22–31 — кат. 30 ВСМ IV; 35–43 — кат. 96 ВСМ IV

Fig. 3. Mirrors of taxa 13, 14 and costume elements that accompanied them. 1, 5–7 — catacomb 11 VS I; 2, 4 — catacomb 6 VS III; 3, 8–10 — catacomb 12 VS I; 11, 18–21 — catacomb 74 VS I; 12, 15–17 — catacomb 25 VS III; 14, 32–34 — catacomb 21 VS I; 13, 22–31 — catacomb 30 VS IV; 35–43 — catacomb 96 VS IV

аланських старожитностях Північного Кавказу трапляються від V ст. (Албегова, Ковалевская 2015, с. 85), а найбільшого поширення набули у VIII—X ст. і відомі у пам'ятках аланського населення Північного Кавказу та Середнього Дону (Албегова, Ковалевская 2015, с. 85; Иченская 1982, рис. 1: 2, 3; Плетнева 1989, рис. 51).

Дзеркало з катакомби 131 ВСМ IV є різновидом розглянутих вище виробів таксону 17в. Його відрізняє поєднання орнаменту з ламаних ліній і рельєфних цяток у зовнішній та середній зонах (рис. 4: 2). Це дзеркало походить із комплексу, що за бляшками та наконечниками від наборного пояса (рис. 4: 28, 29) датований першою половиною IX ст.

Ще одне дзеркало (катакомба 1 ВСМ IV) орнаментоване двома ламаними лініями, з'єднаними між собою дев'ятьма радіальними лініями (рис. 4: 3). Воно походить із комплексу першої половини IX ст. На це вказують елементи поясної гарнітури (рис. 4: 36—39), знайдені разом із цим дзеркалом.

Таксон 20d — три дзеркала (катакомби 74 ВСМ I; 25 ВСМ III; 30 ВСМ IV). Поверхня дзеркала навколо центральної петельки прикрашена концентричним колом і чотирма дугами, які утворюють хрест. Орнамент доповнюють радіальні лінії, які проходять через середню частину лопатей хреста (рис. 3: 11—13). Дзеркала цього типу походять із поховальних комплексів, що за елементами поясної гарнітури (рис. 3: 15—31) датовано першою половиною IX ст. (кат. 25 ВСМ III; 30 ВСМ IV) та другою — третьою чвертю IX ст. (кат. 74 ВСМ I).

Різновидом таксону 20 є дзеркало з катакомби 96 ВСМ IV, прикрашене концентричним колом у вигляді перевитої мотузки навколо центральної петельки. Поле цієї зони не орнаментоване. Зовнішнє поле прикрашене вісьмома радіальними лініями, які утворюють хрест (рис. 3: 35). Дзеркало походить із катакомби другої чверті IX ст., на що вказують металеві елементи наборного пояса та прикраси від ремінців взуття (рис. 3: 36—43) з цього ж поховального комплексу.

Таксон 22в — три дзеркала (катакомби 14 ССМ; 38, 66 ВСМ I). Дзеркала орнаментовані трьома зонами, які роз'єднані концентричними колами. Дві зовнішні зони прикрашені опуклими завитками у вигляді коми (рис. 5: 1—3). Додатково поле від краю до центральної петельки перетинають шість радіальних ліній. Дзеркала цього таксону походять із комплексів другої половини VIII ст. (кат. 14 ССМ; Аксёнов 1999а, с. 140), кінця VIII — початку IX ст. (кат. 38 ВСМ I) та середини IX ст. (кат. 66 ВСМ I). Дзеркала зі схожою орнаментациєю є в поховальних комплексах Тарського катакомбного могильника VIII—IX ст. (Кантемиров, Дзаттиаты 1995, табл. XXI: 16; XXII: 12; XXV: 18; XXVI: 2; XXXI: 13). Дзеркала з орнаментом у вигляді опуклих «завитків» є типовими для

комплексів у Дар'яльській ущелини, території Чечні та Інгусетії (Ковалевская 1981, с. 87).

Таксон 23б — чотири дзеркала (катакомби 48 ВСМ I; 107, 118, 130 ВСМ IV). Дзеркала орнаментовано замкненою хвилястою (у одному випадку подвійною) лінією з опуклими цятками між хвилями та концентричним колом (рис. 5: 8, 9). Внутрішня зона не орнаментована. Ці дзеркала походять із комплексів, що за знайденими разом із ними елементами поясної гарнітури та прикрасами від ремінців взуття (рис. 5: 10—21) датовано початком IX ст. (кат. 130 ВСМ IV) — першою половиною IX ст. (кат. 48 ВСМ I; 107, 118 ВСМ IV).

Таксон 27 — два дзеркала (катакомби 16 ВСМ III; 119 ВСМ IV). Зворотний бік цих дзеркал прикрашений стилізованими зображеннями двох «ящірок» або драконів (рис. 5: 22, 23). Обидва дзеркала походять із поховальних комплексів, датованих початком IX ст. (кат. 16 ВСМ III) та другою — третьою чвертю IX ст. (кат. 119 ВСМ IV; Аксёнов 2016b, с. 118). Час виникнення комплексів визначено за знайденими разом із дзеркалами елементами поясної гарнітури (рис. 5: 24—26, 29) і металевими прикрасами ремінців взуття (рис. 5: 30). Не суперечать такому датуванню і знайдені там само сережки з привіскою, що складається з низки кульок (рис. 5: 31), підвіски-амулету (рис. 5: 28, 32—34) та предмети туалетного набору (рис. 5: 27).

Дзеркало з катакомби 10 ВСМ III орнаментовано маленькими опуклими цятками, які утворюють два замкнені кола навколо центральної петельки (рис. 5: 35). Подібне орнаментоване дзеркало походить із катакомби 119 Дмитрієвського могильника (Плетнева 1989, рис. 52), обидва дзеркала знайдені в комплексах, датованих серединою IX ст. Схожа орнаментация є характерною для маленьких за розміром дзеркал (дзеркал-гудзиків), які утворюють таксон 31в (Албегова, Ковалевская 2015, рис. 2). Дзеркала стандартного розміру з таким орнаментом на пам'ятках Північного Кавказу не відомі. Можна припустити, що дзеркала з орнаментом у вигляді опуклих цяток навколо центральної петельки є виробом місцевих салтівських майстрів.

Окрім зазначених типів дзеркал в колекції є вироби, які не входять до застосованої класифікації. Це дзеркало з катакомби 21 ВСМ I, яке має три орнаментальні зони (рис. 3: 14). Зовнішня та середня роз'єднані концентричним колом. Основу орнаменту складають чотири дуги, які утворюють хрест. Його середня частина (внутрішня не орнаментована зона) має форму прямокутника з увігнутими сторонами. Зовнішня зона прикрашена чотирма радіальними лініями, середня — двома півдугами, розвернутими у бік центральної петельки. Дзеркало, вірогідно, слід розглядати як варіант дзеркал таксону 20. Походить воно з катакомби другої — третьої чверті IX ст., на що вказують знайдені у поховальному комплексі елементи

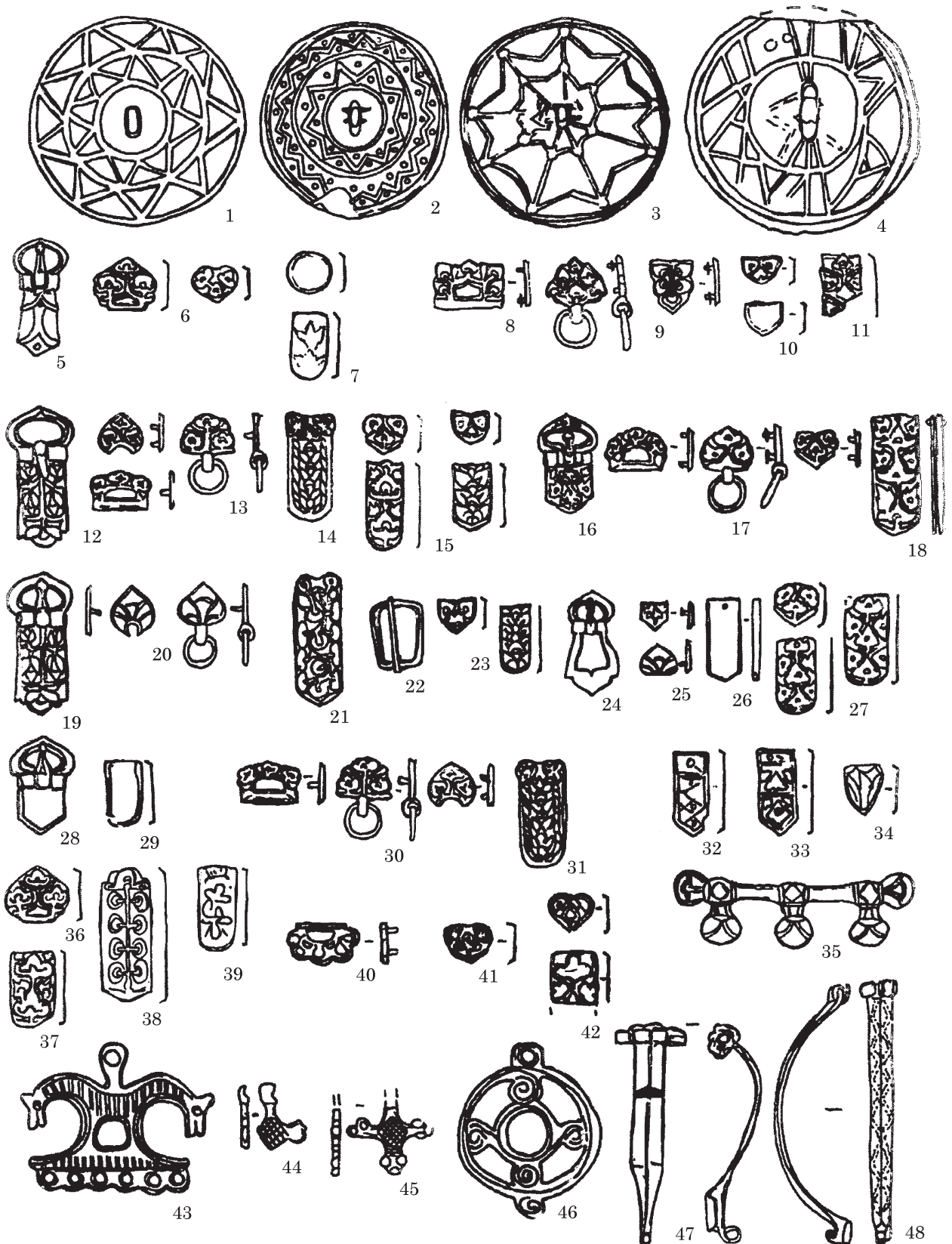

Рис. 4. Дзеркала таксону 17 і супровідні елементи вбрання: 1 — кат. 8 ВСМ ІV; 2, 28, 29 — кат. 131 ВСМ ІV; 3, 36—39 — кат. 1 ВСМ ІV; 4, 48 — кат. 64 ВСМ І; 5—7 — кат. 7 ВСМ ІV; 8—11 — кат. 67 ВСМ ІV; 12—15 — кат. 78 ВСМ ІV; 16—18 — кат. 133 ВСМ ІV; 19—27 — кат. 132 ВСМ ІV; 30, 31 — кат. 17 ВСМ ІІІ; 32—35, 47 — кат. 13 ВСМ І; 40—46 — кат. 15 ВСМ І

Fig. 4. Mirrors of taxa 17 and costume elements that accompanied them. 1 — catacomb 8 VS IV; 2, 28, 29 — catacomb 131 VS IV; 3, 36—39 — catacomb 1 VS IV; 4, 48 — catacomb 64 VS I; 5—7 — catacomb 7 VS IV; 8—11 — catacomb 67 VS IV; 12—15 — catacomb 78 VS IV; 16—18 — catacomb 133 VS IV; 19—27 — catacomb 132 VS IV; 30, 31 — catacomb 17 VS III; 32—35, 47 — catacomb 13 VS I; 40—46 — catacomb 15 VS I

Рис. 5. Дзеркала таксонів 20, 22, 23, 27, 31 і супровідні елементи вбрання: 1, 6, 7 — кат. 14 ССМ; 2, 4 — кат. 38 ВСМ I; 3, 5 — кат. 66 ВСМ I; 8 — кат. 48 ВСМ III; 9, 18—21 — кат. 107 ВСМ IV; 10—13 — кат. 130 ВСМ IV; 14—17 — кат. 118 ВСМ IV; 22, 24—29 — кат. 16 ВСМ III; 23, 30—34 — кат. 119 ВСМ IV; 35 — кат. 10 ВСМ III

Fig. 5. Mirrors of taxa 20, 22, 23, 27, 31 and costume elements that accompanied them. 1, 6, 7 — catacomb 14 Staryyi Saltiv; 2, 4 — catacomb 38 VS I; 3, 5 — catacomb 66 VS I; 8 — catacomb 48 VS III; 9, 18—21 — catacomb 107 VS IV; 10—13 — catacomb 130 VS IV; 14—17 — catacomb 118 VS IV; 22, 24—29 — catacomb 16 VS III; 23, 30—34 — catacomb 119 VS IV; 35 — catacomb 10 VS III

наборного пояса та металеві прикраси ремінців взуття (рис. 3: 32—34).

Дзеркало з катакомби 64 ВСМ I має дві орнаментальні зони, роз'єднані концентричним колом. Обидві вони прикрашені радіальними лініями, які у зовнішній зоні місцями утворюють

ломану лінію (рис. 4: 3), що нагадує орнамент на дзеркалах таксону 17. Катакомба, з якою походить це дзеркало, містить інвентар, серед якого є бронзова фібула із завитком на кінці приймача (рис. 4: 48), характерний для салтівських старожитностей середини — другої половини IX ст.

Рис. 6. Дзеркала з рослинним орнаментом і репліки імпортованих дзеркал, супровідні елементи вбрання: 1, 5–10 — кат. 5 ВСМ I; 2, — кат. 74 ВСМ I; 3, 13 — кат. 30 ВСМ IV; 4, 14 — кат. 104 ВСМ IV; 11, 12, 15, 32–36 — кат. 60 ВСМ III; 16, 26 — кат. 70 ВСМ III; 17, 27–31 — кат. 67 ВСМ III; 18, 37 — кат. 68 ВСМ III; 19, 23–25 — кат. 6 ВСМ III

Fig. 6. Mirrors with lotus-shaped ornament, replicas of imported mirrors and costume elements that accompanied them. 1, 5–10 — catacomb 5 VS I; 2, — catacomb 74 VS I; 3, 13 — catacomb 30 VS IV; 4, 14 — catacomb 104 VS IV; 11, 12, 15, 32–36 — catacomb 60 VS III; 16, 26 — catacomb 70 VS III; 17, 27–31 — catacomb 67 VS III; 18, 37 — catacomb 68 VS III; 19, 23–25 — catacomb 6 VS III

Під час досліджень Верхньосалтівського могильника були виявлені дзеркала, орнаментовані рослинним орнаментом із бутонів лотосу. Такі дзеркала походять із катакомб 5, 74, 75 ВСМ I та 30, 104 ВСМ IV (рис. 6: 1—4). Орнамент на них не рельєфний, як на розглянутих вище виробках, а прокреслений різцем, усі орнаменти різні. Дзеркала з рослинним орнаментом з квітів лотосу походять із поховальних комплексів початку IX ст. (кат. 30 ВСМ IV) — другої—третьої чверті IX ст. (кат. 5, 74, 75 ВСМ I). Датування комплексів здійснено на підставі знайдених у них елементів поясної гарнітури (рис. 3: 22—31; 6: 5—12) та підвісок-амулетів (рис. 6: 13, 14).

Із Верхньосалтівського некрополя походять ще два дзеркала з подібним рослинним орнаментом, який виконано у тій же техніці (Иченская 1982, рис. 7: 2, 3). Дзеркала з катакомб 5 та 75 ВСМ I (рис. 6: 1) мають орнамент як на дзеркалі з катакомби 56 Дмитрієвського могильника, а дзеркало з катакомби 30 ВСМ IV (рис. 6: 3) тотожне виробу з катакомби 168 Дмитрієвського некрополя (Плетнева 1989, рис. 52).

У п'яти катакомбах (60, 67, 68, 70 ВСМ I, 6 ВСМ III) знайдені вироби, які є репліками імпортованих, вірогідно китайських, дзеркал (рис. 6: 15—19). Хоча питання, де їх виготовлено, залишається відкритим, бо неякісно зроблені дзеркала використовували й у Китаї, про що свідчать численні факти їх наявності у музейних збірках (Тишкин, Серегин 2018, с. 132). Китайські майстри могли виготовляти неякісні дзеркала для кочівників, для яких сенс зображень на виробках був не важливим (Тишкин, Серегин 2011, с. 87). Питання про місце виготовлення цих дзеркал потребує спеціального вивчення, зокрема із застосуванням методів природничих наук. Це допоможе отримати відомості не тільки щодо складу сплаву кожного дзеркала, а й визначити прийоми, застосовані під час їх виробництва.

Три з таких дзеркал (кат. 60, 67, 70 ВСМ I) мали стандартний діаметр — 5,5—6,2 см, а два інші — 8,7 см (кат. 6 ВСМ III) та 9,5 см (кат. 68 ВСМ I). Усі вони мали «розмитий» і доволі нечіткий орнамент, що вказує на те, що ми маємо справу з копіями, зробленими не з оригіналу. На двох дзеркалах стандартного розміру (кат. 60, 70 ВСМ I) зворотний бік має дві орнаментальні зони, роз'єднані концентричним колом (рис. 6: 15, 16). В обох зонах присутній рослинний орнамент зі стеблини з загостреним листям, що звивається хвилеподібно. Від орнаменту на третьому стандартному дзеркалі (кат. 67 ВСМ I) залишилися ледь помітні контури (рис. 6: 17). Дзеркало з катакомби 68 (ВСМ I; рис. 6: 18) належить до типу так званих восьмилопатевих китайських дзеркал VII—VIII ст. (Лубо-Лесниченко 1975, с. 54—66, 60). Копією з китайського дзеркала епохи Тан (VII—IX ст.) є і дзеркало з катакомби 6 ВСМ III (рис. 6: 19), на що вказують залишки орнаменту у вигляді чотирьох сильно стилізованих фігур тварин навколо центральної

шишки-петлі, та рослинного орнаменту у зовнішній орнаментальній зоні. Це дзеркало походить із катакомби кінця VIII — початку IX ст., на що вказують знайдені у цьому ж поховальному комплексі бляшки наборного пояса та металеві прикраси ремінців взуття (рис. 6: 23—25). Інші репліки імпортованих дзеркал (кат. 60, 67, 68, 70 ВСМ I), за знайденими разом з ними металевими елементами вбрання та деталями наборного пояса (рис. 6: 26—37), входили до комплексів, датованих початком — третьою чвертю IX ст.

Вивчення дзеркал із катакомб Верхньосалтівського, Старосалтівського та Рубіжненського некрополів підтвердило, що для салтівських пам'яток другої половини VIII—IX ст. регіону характерна велика їх кількість і різноманітність (Албегова, Ковалевская 2015, с. 87). Дзеркала таксонів 1, 4, 9, 13, 22 та їх різновиди були поширені у аланського населення регіону впродовж усього часу існування салтівської культури. Вони широко представлені у аланського населення V—VIII ст. і потрапили в середині VIII ст. у басейн Сіверського Дінця разом із першими переселенцями з Північного Кавказу (Албегова, Ковалевская 2015, с. 87). Дзеркала таксонів 10а, 14б, 17в, 20д, 22в, 23б, 27, 31в і дзеркала з лотосоподібним орнаментом більш характерні для салтівських комплексів IX ст. А найпопулярнішими дзеркалами того часу є дзеркала таксону 17в, яких більше за інші види, і які трапляються на усіх поховальних пам'ятках аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури. Це підтверджує спостереження інших дослідників (Албегова, Ковалевская 2015, с. 88). Імпортовані дзеркала траплялись у населення Верхнього Салтова в незначній кількості. До того ж вони відомі лише у вигляді реплік, зроблених аж ніяк не з оригіналу. Однак усі репліки імпортованих дзеркал походять із поховальних комплексів, які належали представникам майнової верхівки салтівської громади. Загалом усі дзеркала, знайдені в катакомбних похованнях зазначених могильників, представлені таксонами, що були доволі популярними у аланського населення VIII—X ст. Подоння та Північного Кавказу.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 1999а. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita Antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксёнов, В. С. 1999б. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. *Древности 1997—1998. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 218-220.
- Аксёнов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1—2, с. 62-78.
- Аксёнов, В. С. 2012а. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса с Т-образными фибулами. В: Свистун, Г. Е. (ред.). *Салтово-маяцкая археологическая культура: проблемы та дослідження*, 2. Харків: Савчук О. О., с. 10-18.

- Аксёнов, В. С. 2012b. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника). *Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 172-187.
- Аксёнов, В. С. 2016a. Подвески-амулеты в виде коней из катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника: типология и хронология. *Хазарский альманах*, 14, с. 15-37.
- Аксёнов, В. С. 2016b. Катакомба 119 Верхне-Салтовского IV могильника под Харьковом. *Российская археология*, 4, с. 106-123.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12, с. 25-50.
- Албегова, З. Х., Ковалевская, В. Б. 2015. Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой как исторический источник (таксоны 9—17). *Историко-археологический альманах*, 13, с. 71-90.
- Атаев, Д. М. 1963. *Нагорный Дагестан в раннем средневековье (по материалам археологических раскопок в Аварии)*. Махачкала: АН СССР.
- Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Выпуск 1: Дневник раскопок*. Москва: Научный мир.
- Гавритухин, И. О. 2005. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ремённой гарнитуры). В: Петрухин, В. Я. (ред.). *Хазары*. Москва: Мосты культуры, с. 378-426.
- Гавритухин, И. О. 2010. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок. В: Албегова, З. Х., Верещинский-Бабайлов, Л. И. *Раннесредневековый могильник Мамасондон*. Москва: Таус, с. 410-428.
- Иченская, О. В. 1982. Орнаментация зеркал Салтовского могильника. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры*. Киев: Наукова думка, с. 151-163.
- Кантемиров, Э. С., Дзаттиаты, Р. Г. 1995. Тарский катакомбный могильник VIII—IX вв. н. э. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, с. 259-314.
- Ковалевская, В. Б. 1981. Северокавказские древности. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 83-97.
- Ковалевская, В. Б. 1995. Хронология древностей северокавказских алан. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, с. 123-183.
- Ковалевская, В. Б., Албегова, З. Х., Пьянков, А. В., Евсюков, А. Н. 2006. Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. В: *Археология и геоинформатика*, 3. CD-ROM. Москва: ИА РАН.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2000. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры. *Finn-Ugrica*, 1, с. 42-66.
- Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культура евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.
- Комар, А. В. 2018. *История и археология древних майдяров в эпоху миграции*. Budapest: Martin Opitz Kiado.
- Литвинский, Б. А. 1964. Зеркало в верованьях древних ферганцев. *Советская этнография*, 3, с. 97-104.
- Лубо-Лесниченко, Е. И. 1975. *Привозные зеркала Минусинской котловины. К вопросу о внешних связях древнего населения Южной Сибири*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Савенко, С. Н. 1985. Хронологические особенности зеркал X—XII вв. Центрального Предкавказья. В: Тургиев, Т. В. (ред.). *Проблемы хронологии археологических памятников Северного Кавказа*. Орджоникидзе: Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова, с. 97-109.
- Савенко, С. Н. 2017. *Характеристика социального развития аланского общества Северного Кавказа по материалам катакомбных могильников X—XII вв. н. э.* Пятигорск; Казань: Институт археологии им. А. Х. Халикова АН Республики Татарстан.
- Тишкин, А. А., Серегин, Н. Н. 2011. *Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая*. Барнаул: Азбука.
- Тишкин, А. А., Серегин, Н. Н. 2018. Результаты комплексного изучения металлических зеркал из средневековых памятников Алтая и южной части Верхнего Приобья. *Вестник Томского государственного университета*, 434, с. 129-136.
- Успенский, П. С., Албегова (Царикаева) З. Х.-М. 2021. *Древности Центрального Кавказа VII—XIII вв. (по материалам Даргавского могильника)*. Москва: ИА РАН.
- Хазанов, А. М. 1964. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. *Советская археология*, 3, с. 89-96.
- Шестопалова, Э. Ю. 2018. *Древний Дагом. По материалам археологических раскопок Дагомского катакомбного могильника V—VIII вв.* Владикавказ: Цопанова Ю. А.

REFERENCES

Albegova, Z. Kh., Kovalevskaia, V. B. 2015. Kompiuternoe kartografirovanie massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskikh zerkal s tsentralnoi petelkoi kak istoricheskii istochnik (taksony 9—17). *Istoriko-arkheologicheskii almanakh*, 13, s. 71-90.

Ataev, D. M. 1963. *Nagornyi Dagestan v rannem srednevekovye (po materialam arkheologicheskikh raskopok v Avarii)*. Makhachkala: AN SSSR.

Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Vypusk 1: Dnevnik raskopok*. Moscow: Nauchnyi mir.

Gavritukhin, I. O. 2005. Khronologiya epokhi stanovleniia Khazarskogo kaganata (elementy remennoi garnitury). In: Petrukhin, V. IA. (red.). *Khazary*. Moscow: Mosty kul'tury, s. 378-426.

Gavritukhin, I. O. 2010. Fibuly mogilnika Mamisonon v kontekste kavkazskikh nakhodok. In: Albegova, Z. Kh., Vereshchinskii-Babailov, L. I. *Rannesrednekovyi mogilnik Mamasonon*. Moscow: Taus, s. 410-428.

Ichenskaia, O. V. 1982. Ornamentatsiia zerkal Saltovskogo mogilnika. In: Baran, V. D. (red.). *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kul'tury*. Kyiv: Naukova dumka, s. 151-163.

Kantemirov, E. S., Dzattiaty, R. G. 1995. Tarskii katakombnyi mogilnik VIII—IX vv. n. e. In: Tmenov, V. Kh. (red.). *Alany: istoriia i kul'tura*. Vladikavkaz: Severo-Osetinskii institut gumanitarnykh issledovaniia, s. 259-314.

Kovalevskaia, V. B. 1981. Severokavkazskie drevnosti. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR. Moscow: Nauka, s. 83-97.

Kovalevskaia, V. B. 1995. Khronologiya drevnostei severokavkazskikh alan. In: Tmenov, V. Kh. (red.). *Alany: istoriia i kul'tura*. Vladikavkaz: Severo-Osetinskii institut gumanitarnykh issledovaniia, s. 123-183.

Kovalevskaia, V. B., Albegova, Z. Kh., Piankov, A. V., Evsiukov, A. N. 2006. Kompiuternoe kartografirovanie massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskikh zerkal s tsentralnoi petelkoi. In: *Arkheologiya i geoinformatika*, 3. CD-ROM. Moscow: IA RAN.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2000. Gorizont Stolbishche-Starokorsunskaiia i nekotorye problemy vozniknoveniia saltovskoi kul'tury. *Finn-Ugrica*, 1, s. 42-66.

Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kul'tury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. (iz istorii kostiama)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.

Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiya drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz Kiado.

Litvinskii, B. A. 1964. Zerkalo v verovaniakh drevnikh fergantsev. *Sovetskaia etnografiia*, 3, s. 97-104.

Lubo-Lesnichenko, E. I. 1975. *Privoznye zerkala Minusinskoii kotloviny. K voprosu o vneshnikh svyaziakh drevnego naseleniia Iuzhnoi Sibiri*. Moscow: Nauka.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniचे. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshche*. Kyiv: Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Savenko, S. N. 1985. Khronologicheskie osobennosti zerkal X—XII vv. Tsentralnogo Predkavkazia. In: Turgiev, T. V. (red.). *Problemy khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Severnogo Kavkaza*. Ordzhonikidze: Severo-Osetinskii gosudarstvennyi universitet im. K. L. Khetagurova, s. 97-109.

Savenko, S. N. 2017. *Kharakteristika sotsialnogo razvitiia alanskogo obshchestva Severnogo Kavkaza po materialam katakombnykh mogilnikov X—XII vv. n. e.* Piatigorsk; Kazan: Institut arkheologii im. A. Kh. Khalikova AN Respubliki Tatarstan.

Tishkin, A. A., Seregin, N. N. 2011. *Metallicheskie zerkala kak istochnik po drevnei i srednevekovoi istorii Altaia*. Barnaul: Azbuka.

Tishkin, A. A., Seregin, N. N. 2018. Rezultaty kompleksnogo izucheniia metallicheskikh zerkal iz srednevekovykh pamiatnikov Altaia i Iuzhnoi chasti Verkhnego Priobia. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 434, s. 129-136.

Uspenskii, P. S., Albegova (Tsarikaeva) Z. Kh.-M. 2021. *Drevnosti Tsentralnogo Kavkaza VII—XIII vv. (po materialam Dargavskogo mogilnika)*. Moscow: IA RAN.

Khazanov, A. M. 1964. Religiozno-magicheskoe ponimanie zerkal u sarmatov. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 89-96.

Shestopalova, E. Iu. 2018. *Drevnii Dagom. Po materialam arkheologicheskikh raskopok Dagomskogo katakombnogo mogilnika V—VIII vv.* Vladikavkaz: Tsopanova Iu. A.

V. Aksionov

EARLY MEDIEVAL MIRRORS WITH A CENTRAL LOOP FROM THE SUMTSOV KHARKIV MUSEUM OF HISTORY COLLECTION

The archaeological collection of the Sumtsov Kharkiv History Museum contains 69 mirrors with a central loop on the reverse side, which were discovered by museum expedition in 1982—2021 at the Verkhni Saltiv (VS), Staryi Saltiv (SS) and Rubizhne burial grounds. 63 mirrors were unearthed in the burial assemblages of the big Verkhni Saltiv necropolis: 26 mirrors come from 22 catacombs of the burial ground (VS 1), 14 mirrors from 12 catacombs of the third burial ground (VS III), 23 mirrors from 21 catacombs of the fourth burial ground (VS IV). One more mirror comes from the burials of the Rubizhne burial ground and 5 mirrors from the catacombs of the Verkhni Saltiv necropolis.

Most of the mirrors were found intact. Only catacombs 70 (VS 1) and 110 (VS IV) contained the mirrors that were deliberately broken in antiquity. Mirror fragments with traces of being in the fire were found in catacomb 19 of VS III. A half of mirror was found in catacomb 6 of VS III, while a whole mirror was also found in the same assemblage.

In all cases, mirrors were part of the grave goods of adult women of reproductive age. Mirrors in most cases were lying face downwards and were located not far from the head of their owner.

Mirrors from the museum's collection are quite diverse in terms of ornamental motifs on the reverse side of HX. There are mirrors in the collection, which according to the classification of V. B. Kovalevska belong to taxa 1, 4a, 4g, 4z, 9b, 10a, 13, 14b, 17v, 20d, 22v, 23b, 27, 31v. The catacomb grave goods shows that mirrors of taxa 1, 4a, 4g, 4z, 9b, 13, 22v were widespread among the Alan population throughout the entire existence of the Saltiv culture. Mirrors of taxa 10a, 14v, 17c, 20d, 22v, 23v, 27, 31v, and mirrors with lotus-shaped ornament are more typical of the Saltiv assemblages of the 1st century. At the same time, during this period the most popular of 17b taxon were, which numerically prevail over mirrors of all other types. Imported (Chinese) mirrors in the Saltiv assemblages are represented in the form of replicas, which were made too far from the original. All replicas of imported mirrors were found in burials belonging to representatives of the social and property upper class of the Saltiv society in the region.

Keywords: Saltiv culture, mirror, catacomb, Alans.

Одержано 05.06.2024

АКСЬОНОВ Віктор, кандидат історичних наук, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

AKSIONOV Viktor, Ph. D. in history M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0648-0696,

e-mail: aksyonovvictor@gmail.com.